

УДК 001.89:17

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i35.1092>**Н. К. Петрук**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6085-9034>*доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук
Хмельницького національного університету***О. В. Гапченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4899-5110>*кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук
Хмельницького національного університету*

ЕТИЧНІ ВИМІРИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. В умовах динамічного розвитку сучасної науки, розширення її впливу на різні сфери людського життя необхідним стає кардинальний перегляд всіх аспектів наукової діяльності, розуміння її природи й соціокультурної обумовленості. Дослідження змісту і характеру наукової діяльності повинно відбуватися в різних контекстах – пізнавальному, етичному, аксіологічному, культурологічному. Істотним з погляду осмислення наслідків наукової діяльності для сучасної людини є нове розуміння наукового знання в культурі, в системі моральних норм і принципів. Вплив науки на різні сфери діяльності сучасної людини стимулює її переосмислити своє місце в світі та усвідомити моральну відповідальність за результати своєї активності. Внаслідок застосування потужних технологій третього тисячоліття – нанотехнологій, молекулярно-біологічних, наногеномних, наномедичних, інформаційних, технологій нейрочипів, віртуальної реальності, штучного інтелекту – активно формується новий науковий світогляд, який може змінювати як реальність, так і саму людину.

Актуальність дослідження визначається необхідністю здійснювати наукову діяльність з дотриманням універсальних етичних норм, із врахуванням тих коректив у системі морально-ціннісних орієнтацій наукової спільноти, які обумовлюються потребами порозуміння й співробітництва у вирішенні важливих наукових проблем. Нового трактування потребує також проблема осмислення значимості комунікацій в науковій діяльності, особливо тоді, коли руйнуються усталені раціоналістичні світоглядні системи й загальноприйняті з часів класичної філософії етичні норми.

Аналіз досліджень і публікацій. З усвідомленням необхідності морально-ціннісних переорієнтацій наукової діяльності пов'язаний дослідницький інтерес до проблем обґрунтування моральних норм та етичних принципів, що здійснюється в комунікативній філософії і знаходить вираз в етиці

відповідальності чи дискурсивній етиці. Це є свідченням суттєвих парадигмальних змін у сучасній філософії. Етичні виміри людської діяльності та норми етики відповідальності у зв'язку з соціальним світом людини та її діяльністю вивчаються такими видатними філософами, як К.-О. Апель, Ю. Габермас, Д. Бьолер, В. Гьосле. До проблеми дискурсивного обґрунтування принципів моралі звертається також А. Єрмоленко.

Мета статті полягає в раціональному обґрунтуванні етичних норм і принципів наукової діяльності на основі використання методології комунікативної філософії, ідей етики відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Потужним чинником цивілізаційного розвитку в XXI столітті виступає наука. Вона суттєво розширює свої впливи на різні сфери життя людини, займає важливе місце в системі духовних і моральних цінностей. У розпорядженні людини науки сьогодні з'явилися засоби, настільки потужні, щоб по-новому розглядати й осмислювати вічні питання про буття, про походження життя на Землі, про людину та її призначення в цьому світі, про планетарний соціум.

Безпосереднім наслідком глобальних революційних змін у сучасній науці є формування нового стилю мислення, нових світоглядних зразків, використання особливого типу аргументації та обґрунтування знань, орієнтація на нові норми та ідеали наукового знання. Наука – це передусім сфера людської діяльності. Як специфічний феномен наукова діяльність є формовиявом людської культури. І як така вона зосереджує в собі потужні механізми впливу на особистість, на формування її духовних цінностей, переконань та ідеалів.

Кардинальні зміни в науці приводять до того, що в сучасному світі по-новому постає проблема окреслення етичних вимірів наукової діяльності, потреба з'ясування ролі моральних норм і принципів, які впливають на комунікації в науці. Освоєння навколосемного космічного простору, поширення біотехнологій, створення інформаційної спільноти

й велетенських інформаційних мереж, «цифрового суспільства» потребує зовсім іншого рівня етичного обґрунтування наукової діяльності. По-іншому окреслюються її етичні виміри у зв'язку зі зміною стратегій наукової діяльності на сучасному етапі розвитку суспільства. Зростає роль наукової спільноти у вирішенні наукових проблем і суперечок, посилюється роль взаємодії та співробітництва між ученими в науці тощо. Характер наукової діяльності, ефективність та перспективність наукових досліджень значною мірою залежать від комунікацій в науці, а сама комунікація стає універсальною реальністю існування наукового товариства. Загалом через активну взаємодію науки і культури оцінюються перспективи людського життя та людської діяльності.

Надаючи визначального значення етичному універсалізму, до встановлення й обґрунтування універсалістських норм етики як вирішального фактору людської діяльності апелює комунікативна філософія. Завдання такої філософії – знайти у всіх виявах людського життя дещо загальне і спільне, що дозволило б визначити універсально прийнятні цілі, цінності та моральні принципи.

Парадигма комунікативної філософії містить у собі не лише найважливіші методологічні засади аналізу соціальної реальності, але й розуміння значимості моральних норм і цінностей в будь-яких виявах людського життя. Метою цієї філософії є встановлення універсальних умов можливого порозуміння, аналіз змісту етичних норм та цінностей, обґрунтування моральної відповідальності людської спільноти за свої дії.

Визнаючи комунікацію універсальною реальністю й виразом здатності суспільної людини до співіснування, комунікативна філософія наголошує на тому, що діючи комунікативно, індивіди мають змогу спільно обговорювати та обґрунтовувати дії, етичні норми та цінності. Реальністю особливого типу, медіумом необмеженого розуміння, своєрідним «метаінститутом» виступає мова [7, с. 205–208]. Комунікація не мислиться без людської спільноти, яка й уможливорює її. Конкретизацією універсальної комунікації виступають поняття «необмеженої комунікативної спільноти» або «мовленнево-комунікативної інтерсуб'єктивності» [7, с. 210]. Комунікація передбачає суб'єкт-суб'єктний зв'язок, визнання в іншій людині суверенної особистості, повагу до неї та її внутрішнього світу. Лише в межах спільноти, в межах мовленнево-комунікативної взаємодії можуть бути досягнуті порозуміння, згода і можуть бути вироблені морально-практичні норми співжиття.

Один з найвидатніших представників комунікативної філософії Ю. Габермас вважає, що ідеальна комунікація створює однакові (симетричні) умови вибору і здійснення мовленнево-комуні-

кативних дій для всіх учасників і тим самим виключає будь-який примус або панування в цьому процесі [9, с. 28–30]. Принципи ідеальної комунікативної спільноти постають особливо важливими, коли йдеться про можливості життя людини в суспільстві, про значущість людських контактів і взаємодій у будь-яких сферах діяльності, зокрема, науковій, про збереження норм співтовариства, прав та гідності людини. З таким аспектом комунікації Ю. Габермас пов'язує поняття комунікативної раціональності, розуміючи її як процес утворення культурних смислів у єдності когнітивних та етичних смислів. Суттєве значення в комунікативній теорії має етична проблематика. Розум вже не вважається єдиною авторитетною інстанцією в пошуку загальних моральних норм і цінностей. На думку К.-О. Апеля, мусить бути створена нова етика, яка бере на себе відповідальність за людську діяльність та її наслідки. Така етика вимагає спільної солідаристської відповідальності людей за свої дії і розв'язання проблем шляхом досягнення взаєморозуміння та інтерсуб'єктивного узгодження вихідних етичних норм і принципів, також рівноправності всіх членів комунікативної спільноти [8, с. 359–361]. За умов, коли розум не є достатньою гарантією дотримання моральних норм, ідеалів і цінностей людського життя, необхідно «задати й обґрунтувати вихідну етичну норму, яка виконувала б функцію належного щодо кожного індивіда і на основі якої можна було б досягти обов'язкового взаєморозуміння з усіма іншими людьми, принципово, у всіх практичних питаннях і в підсумку дотримуватись встановленої згоди», – наголошує філософ [8, с. 347]. Одна з головних настанов комунікативної філософії полягає в тому, що будь-які дії людини повинні бути дискурсивно обґрунтованими шляхом досягнення консенсусу в процесі обговорення або через дискурс. Дискурс постає засобом обґрунтування норм і цінностей, які стали проблематичними. На думку Ю. Габермаса, саме обґрунтування орієнтоване не на досягнення результату, а на досягнення порозуміння. Дискурс – це форма аргументації, в якій зводяться протилежні претензії на істинність [9, с. 39]. Дискурс створює однакові умови вибору та здійснення дій для всіх учасників того чи іншого процесу і тим самим виключає примус, диктат однієї думки чи позицію. Через дискурс відбувається усвідомлення спільної відповідальності людей за свою діяльність та її наслідки.

Істотним для розуміння змісту наукової діяльності є те, що у фундаментальній вимозі дискурсивної етики, вимозі дискурсивно організованої відповідальності за свої колективні дії вже міститься постулат гуманізації відносин між людьми. При цьому дискурс передбачає об'єктивність, правомірність особистої, власної позиції.

Дискурс не заперечує автономності окремої особистості, однак вона повинна вміти слухати інших і прагнути зрозуміти усі аргументи інших. Особистість завжди неодмінно належить до реальної і водночас до ідеальної комунікативної спільноти як рівноправний і в принципі відповідальний член цієї спільноти – наголошує К.-О. Апель [1, с. 401].

Дискурс не виходить з вимог категоричності мислення та мови, нормативності вчинків, однозначності дій, він є результатом дій і вчинків, зорієнтованих на порозуміння. Норми ідеального дискурсу задають спрямованість реальних відносин у науковій спільноті. Втілення в науковій діяльності принципу дискурсу створює умови для утвердження цінності особистості, для самовизначення людини в складних ситуаціях. У дискурсі фіксується автономія індивіда і водночас належність його до тих форм життя, які інтросуб'єктивно визнаються ним. Цінність індивіда, його інтереси, повага до його життя доповнюються усвідомленням значущості його спільної діяльності з іншими, утвердженням мережі відносин взаємного визнання.

Враховуючи специфіку комунікації і переваг «комунікативного розуму», з'являються підстави для того, щоб відійти від розуміння однозначності детермінації наукової діяльності соціальними, практичними факторами тощо. Комунікативний розум використовує силу переконання власних аргументів у відкритій дискусії, а відкриті дискурси людей мають велике значення у науковій діяльності. Отже, різнобічність комунікації відкриває великі можливості для діяльності людини в науці.

Наукова спільнота мусить створити такі форми інституціональної легітимації етичних норм та цінностей, які одночасно будуть виступати головними умовами морального вдосконалення людини. Як пише К.-О. Апель, аналізуючи стан сучасної людини в світі, «уперше за всю історію людства є очевидною ситуація, в якій люди саме через спільну небезпеку змушені взяти на себе спільну відповідальність» [2, с. 231]. Тому лише етичний розум може відповісти на виклик ситуації, яку спричинила діяльність людини. Складність ситуації, яку переживає людство, значною мірою зумовлене бурхливим розвитком науки і техніки, домінуванням технократичного мислення над моральністю, бюрократичних структур над індивідуальністю. Технократизм ігнорує не лише людину, а й її культурні особливості. Людські взаємовідносини в сучасній ситуації стають непроглядними, анонімними, незбагненими, що складає велику небезпеку для самої особистості.

Тому цілком обґрунтованим є розуміння наукової діяльності не лише як процесу одержання знань, але й як інституту розвитку людини, забезпечення її зв'язку зі світом, усвідомлення відпо-

відальності за свої дії, виховання тих моральних якостей, які виступають універсальним способом існування культурної людини. При цьому важливо усвідомити, що суб'єктом такої відповідальності стає не окремий індивід, а наукова спільнота. Її діяльність здійснюється на засадах дотримання загально визнаних норм і правил, спільних цінностей і єдиного стилю мислення.

Етика відповідальності, принципи якої повинні реалізуватися в науковій діяльності, орієнтує вченого на дотримання моральних норм і гуманістичних цінностей у межах наукової спільноти. Ю. Габермас цілком обґрунтовано твердить: «Ми мусимо вчитись розуміти, що в ім'я морального універсалізму не можна виключати іншого, хто залишається чужим для інших, зраджує саму ідею універсалізму. Тільки надавши радикальну свободу розвитку індивідуальних життєвих дій і окремих життєвих форм, можна відстояти універсалізм однакової поваги до кожного і солідарності зі всіма, хто має людське обличчя» [5, с. 25]. Неприпустимим у науковій діяльності є нівелювання значення тих життєвих форм, що втілюють цінності порозуміння, при цьому моральні регулятиви в науковій діяльності не повинні підмінятися суто раціональною доцільністю. Дотримання моральних імперативів є необхідною умовою формування простору взаємодії та співробітництва, який необхідний для розкриття сутнісних сил та інтелектуальних потенцій людини в науці.

В межах старої парадигми наукової діяльності, на жаль, спостерігається певний «дефіцит» порозуміння. Ця обставина посилювалася обмеженістю умов і каналів для безперешкодного спілкування, обміну і співробітництва між вченими. Наукова діяльність буде найбільш ефективною, коли повною мірою використовуються можливості міжособистісного спілкування, неформальної комунікації, дотримується рівноправність партнерів у розкритті своїх творчих можливостей, культивується взаємна повага, визнається автономність кожної особистості. Цінність таких факторів для функціонування наукового товариства полягає в тому, що вони сприяють прогресу наукових досліджень, зростанню наукових знань. Велика роль комунікацій в науковій діяльності проявляється в тому, що це сприяє формуванню (народженню) нових гіпотез, висуванню альтернативних інтерпретацій даних, яких потребують дослідження, що зрештою призводить до появи нових дослідницьких проектів і нових напрямів наукової діяльності.

Норми етики відповідальності формують принципово нові виміри наукової діяльності, зорієнтованої не на монологічне протистояння окремих позицій, поглядів, підходів, а на діалог, на всебічне обговорення наукової проблеми. Навпаки, порозуміння, вільне спілкування виступають досить

ефективними механізмами трансляції знань і духовних цінностей у науковому товаристві, за собом вирішення складних наукових проблем, способом здійснення морального вибору і відповідальних рішень.

Вільна комунікація, яка супроводжує наукову діяльність, ґрунтується на взаємності, відкритості відносин, переважно глибоко особистісних, на противагу анонімним або суто функціональним. Завдяки перевагам, що демонструє міжособистісна комунікація, стає можливим творення єдиного простору дії життєздатних цінностей, дотримання універсальних моральних норм, реалізації спільних цілей в процесі наукової діяльності. Здійснюючи її, дослідник має значно більше можливостей для самореалізації, для розкриття своїх творчих можливостей, талантів і здібностей. Це надзвичайно суттєво для самоствердження, самовизначення людини в сучасному технократичному світі. Принципово важливим сьогодні є не розчинитися в масі, в натовпі, не жити в «схематизмі» суспільства, а формувати простір співжиття і порозуміння, здійснювати свій моральний вибір.

Через дотримання норм етики відповідальності чи дискурсивної етики нового значення в науковій діяльності набувають такі класичні моральні категорії, як «відповідальність», «справедливість», «суверенність особистості», «обов'язок», «сумління». Звісно, парадигма комунікативної філософії, як і будь-яка інша філософсько-методологічна парадигма, не в змозі вичерпати весь зміст проблем, що стоять перед сучасною наукою. Однак не враховувати її ідей в обґрунтуванні норм наукової діяльності було б помилковим.

Завдання, які сьогодні виконує наука, є надзвичайно важливими для людини і світу. Про них слід говорити у зв'язку з небезпекою існування людини і життя на Землі. Раціонально організована наукова діяльність передбачає неминучу орієнтацію на моральні норми і загальнолюдські цінності. Лише в такий спосіб наука може запропонувати більш-менш переконливий і реальний вихід з кризових ситуацій, які склалися сьогодні. Тому незважаючи на різні шляхи і вектори розвитку сучасного світу, все ж можна говорити про інтегративну роль науки, взаємозалежність науки та загальнолюдської моралі, наукової діяльності та моральної свідомості.

Актуальними й своєчасними для сучасної науки постають ті універсально прийняті цілі, цінності та моральні принципи, які регулюють наукову діяльність і наукові дослідження. Моральні норми і моральні принципи мають, безперечно, універсалістський характер й існують як антитеза «класової моралі», «корпоративної моралі», «групової моралі» тощо. На нашу думку, свої дії науковець чи дослідник повинен узгоджувати з моральним законом, тобто тим законом, який

притаманний тільки людині. Цей закон не може визначати однозначні правила для всіх суб'єктів наукової діяльності, але передбачає у людини здатність робити вчинки, що ґрунтуються на свободі вибору.

В аналізі наукової діяльності слід брати до уваги продуктивну силу комунікації. Потреба в комунікації у науковому світі є настільки суттєвою, що стає закономірною і нагальною потребою людської діяльності. Комунікація сприяє встановленню нормальних з погляду досягнення цілей наукової діяльності відносин, примушує рахуватися з позицією, думкою, правами кожного суб'єкта наукової діяльності. В комунікації проявляється сила моральних норм і закладені потужні можливості розвитку гуманістичних цінностей. Цілковито природно, що потреба обґрунтування моральних норм і принципів наукової діяльності співзвучна завданням, які стоять перед сучасною наукою. Будь-яке штучне проектування чи прогнозування розвитку науки при ігноруванні культурних традицій, специфіки духовних і моральних основ життя людини і людської спільноти приводить в кінцевому рахунку до дегуманістичних наслідків. Загроза екологічної, антропологічної катастрофи породжена не тільки невірними шляхами, способами, методами наукових досліджень, але й суттєвими помилками наукової спільноти у виборі моральних принципів і ціннісних орієнтирів наукової діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, дослідження етичних вимірів наукової діяльності набуває особливого значення на сучасному етапі цивілізаційного розвитку, особливо у зв'язку з пошуками людством шляхів виходу з глобальних криз, із переосмисленням ролі порозуміння і морально-ціннісних норм у науці. Особливої гостроти цій проблемі надає факт існування завищених оцінок можливостей науки, інформаційних технологій тощо без врахування значимості моральної сторони наукової діяльності. Належно оцінюючи досягнення науки, її великі можливості у трансформаціях суспільного та людського життя, слід передбачувати (і попереджати) антигуманні, антиморальні наслідки домінування науково-технічної цивілізації сьогодні.

Крім того, мораль повинна бути авторитетною інстанцією дотримання загальних норм і цінностей в процесі наукової діяльності, порозуміння, міжособистісної взаємодії в науці. Формування і поширення морально-ціннісних імперативів у науковій діяльності є виразом глибини й гостроти усвідомлення моральної відповідальності вченого за свої дії. Керуючись у науковій діяльності почуттям відповідальності, ми усвідомлюємо моральну залежність від іншого, один від одного, від людства загалом.

Література

1. Апелъ К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу. *Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія*. Київ : Лібра, 1999. С. 395–413.
2. Апелъ К.-О. Ситуація людини як етична проблема. *Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія*. Київ : Лібра, 1999. С. 231–255.
3. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. Київ : Лібра, 2003. 248 с.
4. Кун Т. Структура наукових революцій. Київ : Port-Royal, 2001. 228 с.
5. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. СПб. : Наука, 2001. 401 с.
6. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. Київ : Лібра, 1999. 487 с.
7. Apel K.-O. Transformation der Philosophie. Bd. 1. Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft. Frankfurt a. M., 1971. 379 s.
8. Apel K.-O. Transformation der Philosophie. Bd. 2. Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und Grundlagen der Ethik. – Frankfurt a. M., 1971. 447 s.
9. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 1. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Frankfurt a. M., 1981. 533 s.

Анотація

Петрук Н. К., Галченко О. В. Етичні виміри наукової діяльності. – Стаття.

Стаття присвячена аналізу проблеми формування етичних вимірів наукової діяльності. Зазначено, що завдання, які стоять перед сучасною наукою і науковою спільнотою, узгоджуються з потребами окреслення етичних вимірів наукової діяльності, з необхідністю розуміння місця наукового знання в системі моральних норм і принципів. Методологічною основою аналізу наукової діяльності як простору реалізації моральних норм і цінностей виступають ідеї комунікативної філософії та етики відповідальності. З'ясовано, що норми етики відповідальності є необхідною умовою для встановлення порозуміння і різних форм комунікацій в науці. Комунікативна філософія апелює до встановлення і обґрунтування універсальних норм етики як важливого фактору людської діяльності. В межах етики відповідальності чи дискурсивної етики розум не визнається єдиним способом утвердження загальних моральних норм і цінностей. Важливою характеристикою наукової діяльності повинна бути відповідальність. Істотним при цьому є те, що у вимозі дискурсивно організованої відповідальності за свої дії міститься ідея порозуміння й людської солідарності. Обґрунтовано, що в науковій діяльності не лише реалізується механізм одержання знань, але й відбувається усвідомлення моральної відповідальності за свої дії, здійснюється виховання тих моральних якостей, які є універсальним способом існування культурної людини. Наголошується, що етичні характеристики наукової діяльності проявляються

в процесі комунікації. Комунікація сприяє висуненню нових гіпотез та ідей, формулюванню альтернатив у науковому дослідженні, створює життєздатний простір порозуміння. Саме порозуміння і вільне спілкування допомагають ефективному трансляванню знань і моральної свідомості в науковому товаристві, є засобом безконфліктного вирішення складних наукових проблем, основою для здійснення суб'єктами наукової діяльності морального вибору.

Ключові слова: наукова діяльність, наука, етика відповідальності, комунікація, моральні норми, порозуміння.

Summary

Petruk N. K., Galchenko O. V. Ethical dimensions of scientific activity. – Article.

The article is devoted to the analysis of the problem of formation of ethical dimensions of scientific activity. It is noted that the tasks facing modern science and the scientific community are consistent with the needs of outlining the ethical dimensions of scientific activity, with the need to understand the place of scientific knowledge in the system of moral norms and principles. The methodological basis for the analysis of scientific activity as a space for the implementation of moral norms and values are the ideas of communicative philosophy and ethics of responsibility. It has been found that the ethics of responsibility is a necessary condition for establishing understanding and various forms of communication in science. Communicative philosophy appeals to the establishment and justification of universal norms of ethics as an important factor in human activity. Within the ethics of responsibility or discursive ethics, reason is not recognized as the only way to establish common moral norms and values. An important characteristic of scientific activity should be responsibility. It is important that the requirement of discursively organized responsibility for their actions contains the idea of understanding and human solidarity. It is substantiated that in scientific activity not only the mechanism of acquiring knowledge is realized, but also there is an awareness of moral responsibility for the actions, education of those moral qualities which are a universal way of existence of the cultural person is carried out. It is emphasized that the ethical characteristics of scientific activity are manifested in the process of communication. Communication promotes new hypotheses and ideas, formulates alternatives in research, creates a viable space for understanding. It is understanding and free communication that help to effectively transmit knowledge and moral consciousness in the scientific community, is a means of conflict-free solution of complex scientific problems, the basis for the implementation of moral choices by subjects of scientific activity.

Key words: scientific activity, science, ethics of responsibility, communication, moral norms, understanding.